

MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT-DP – 2009/25

Gondolatok a vidékfejlesztési programok értékeléséről:

Társadalmi tanulás a LEADER programban

NEMES GUSZTÁV – CHRISTOPHER HIGH

Műhelytanulmányok
MT-DP – 2009/25

MTA Közgazdaságtudományi Intézet

Műhelytanulmányaink célja a kutatási eredmények gyors közlése és vitára bocsátása.
A sorozatban megjelent tanulmányok további publikációk anyagául szolgálhatnak.

Gondolatok a vidékfejlesztési programok értékeléséről:
Társadalmi tanulás a LEADER programban

Szerzők:

Nemes Gusztáv
tudományos munkatárs
MTA Közgazdaságtudományi Intézet
E-mail: nemes@econ.core.hu

Christopher High
PhD Student
Open Systems Research Group, Open University, UK
E-mail: c.high@open.ac.uk

2009. november

ISBN 978-963-9796-83-6
ISSN 1785-377X

Publisher:
Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences

Gondolatok a vidékfejlesztési programok értékeléséről: Társadalmi tanulás a LEADER programban

NEMES GUSZTÁV – CHRISTOPHER HIGH

Összefoglaló

A tanulmány a centralizált, külső intézmények és a vidéki kormányzás beágyazott, endogén intézményei közti kapcsolatot elemzi az egyik speciális vidékfejlesztési intézkedése, a LEADER program értékelési eljárásainak vizsgálatán keresztül.

A nemzetközi szakirodalom szerint a LEADER az innováció és az érintett szereplők bevonása tekintetében az egyik leggyümölcsözőbb kezdeményezésnek bizonyult. Mégis, habár a LEADER tervezése és végrehajtása a sokféleségre és a helyi részvételre épül, a programszintű értékelés centralizáltan történik, a végrehajtásért felelős szervezetektől meglehetősen távolságot tartva. Tanulmányunk áttekinti a LEADER programok értékelésének javítására tett korábbi kísérleteket, majd alternatív értékelési stratégiákat vázol fel, összevetve a LEADER gyakorlatát a részvételen alapuló értékelési módszerekkel, tágabb nemzetközi kitekintésben. Fő kérdésünk annak vizsgálata, hogy lehet-e az értékelés önmagában is társadalmi tanulást segítő metódus és így Európa vidéki közösségeiben a szerves belső fejlődés mozgatója?

A tanulmány egy olyan hibrid értékelési rendszer lehetőségeinek felvázolásával zárul, ami ötvözi a külső és a belső (exogén és endogén) módszerek előnyeit, alkalmazása pedig megoldást kínálhat a fejlesztési programok értékelésével kapcsolatos jelenlegi dilemmákra.

Tárgyszavak: programértékelés, önértékelés, minőségi és mennyiségi értékelés, LEADER Program, több-szintű kormányzás, vidékfejlesztés, EU regionális politika, EU vidékfejlesztési politika, policy analízis, szervezetfejlesztés, helyi fejlesztés, Közös Agrárpolitika, KAP

JEL kódok: D73, D74, D78, H83, J18, Q00, Q01, Q18, Q19, R11, R58, Y80

Köszönetnyilvánítás

A cikk a Norvég-OTKA kutatási támogatás segítségével készült (pályázati azonosító: NNF 78850).

On the evaluation of rural development Social learning in the LEADER Programme

GUSZTÁV NEMES – CHRISTOPHER HIGH

Abstract

This article considers the relationship between centralised, exogenous institutions and the embedded, endogenous institutions of rural governance in Europe through an examination of the evaluation procedures of the European LEADER programme. LEADER is presented in the literature as progressive in terms of innovation and stakeholder engagement. Yet, while the planning and management of LEADER embraces heterogeneity and participation, programmatic evaluation is centralised and is held at arms length from the delivery organisations. The article reviews previous efforts to improve evaluation in LEADER and considers alternative strategies for evaluation, contrasting LEADER practice with participatory evaluation methodologies in the wider international context. Can evaluation in itself be valuable as a mode of social learning and hence a driver for endogenous development in rural communities in Europe? The article concludes by examining the challenges in producing a hybrid form of evaluation that accommodates both endogenous and exogenous values.

Keywords: programme evaluation, self evaluation, qualitative and quantitative evaluation, LEADER Programme, multi-level governance, rural development, EU regional development, EU rural development policies, policy analysis, institutional development, local development, Common Agricultural Policy, CAP

JEL: D73, D74, D78, H83, J18, Q00, Q01, Q18, Q19, R11, R58, Y80

BEVEZETÉS

Bár az EU jelenlegi programozási időszakának még csak a felénél járunk, már folynak a tárgyalások a következő, vagyis a 2013 utáni ciklus szakpolitikáival kapcsolatban. A jövő még nagyon homályos, a szakmai előkészítés és a politikai tapogatózás fázisában vagyunk, néhány dolog azonban a nemzetközi trendek és a folyamatban lévő viták tükrében már ma is nagyon valószínűnek látszik. A jövő EU-s programok fókuszában várhatóan olyan problémák állnak majd, mint a klímaváltozás, a gazdasági és pénzügyi válság enyhítése, megelőzése, a bevándorlás, vagy az EU versenyképességének és nemzetközi politikai súlyának növelése. Újra esély van tehát arra, hogy véget érjen a Közös Agrárpolitikának az EU-s források nagyobbik része feletti csaknem fél évszázados uralma¹. Bármilyen történjen is, a mezőgazdaságra és általában a vidéki területek felzárkóztatására minden bizonnyal jóval kevesebb pénz jut majd. Fontos lenne tehát, hogy a maradék támogatási összeg ezúttal ne a legerősebb politikai és gazdasági lobbik osztozzanak, hanem az racionálisan és hatékonyan, az egész vidéki társadalom számára a lehető leghasznosabban legyen elkölthetve. A változáshoz, a most meglévőnek tűnő politikai akarat mellett, megfelelő alternatívákat felvázolni képes alapos szakmai munkára is szükség van, melynek alapja a mai és a múltbeli programok értékelése.

Az EU politikák rendszerében az értékelés elméletileg hatékonyan, apró részletekig kidolgozott rendszerben zajlik. Minden programot alávétnek előzetes, félidős és utólagos értékelésnek is, emellett rengeteg összefoglaló tanulmány, program, stratégia, kutatás, fehér, kék és zöld könyv születik a szakpolitikákkal kapcsolatban. Az értékelések hatékonyságával illetve az eredmények felhasználásával mégis komoly problémák vannak. A fejlesztéspolitikák területén az egyik fő probléma az idő. A tervezési és megvalósítási időszakok ugyanis jócskán átfedik egymást, ráadásul a széleskörű összehasonlító vizsgálatok sok időt vesznek igénybe. Így lehetséges az, hogy bár a 2007-13-as programidőszaknak lassan már a felénél járunk, a 2000-2006-os időszak egyes vidékfejlesztési intézkedéseinek (pl. LEADER+) értékelési tenderét még csak most írták ki, vagy hogy az EU csatlakozásra felkészítő, 2004-ben véget ért SAPARD program utólagos értékelése alig egy éve került elfogadásra. Ilyen körülmények között nehéz elképzelni, hogy az új szakpolitikák valóban a régiak bázisán, a tapasztalatok felhasználásával kerülnek megtervezésre. Az értékelés eredményei többnyire nem kerülnek visszacsatolásra a tervezési folyamat során, fő

¹ Az Európa Parlament folyosóin már hónapokkal ezelőtt, 2009 tavaszán megjelentek a NO TRACTOR, NO AGRICULTURE, NO RURAL DEVELOPMENT feliratú plakátok. A Közös Agrárpolitika (KAP) ellen folytatott intenzív kampány jelképe egy piros körben áthúzott traktor.

funkciójuk az adott szakpolitika és a végrehajtó apparátus pozíciójának megerősítése, legitimációja marad.

A másik fő problémakör a módszerek, az értékelési szint és az alacsonyabb szintekre történő visszacsatolás területén van. Az agrár- és vidékfejlesztési programok az utóbbi húsz évben egyre bonyolultabbá váltak. A régi normatív rendszerű agrártámogatásokkal (pl. termelési-, export támogatások) szemben ma komplex pályázati rendszerek állnak. A fejlesztésre szánt pénz túlnyomó részét összetett minőségi változások elérése érdekében, projekt alapon, a többszintű kormányzás, vagyis a köz-, a civil- és a vállalkozói szféra partnerségének rendszerében osztják szét. A szakpolitikák reformját ugyanakkor nem követte megfelelően az értékelési módszerek megfelelő irányú szélesítése. Az értékeléshez kapcsolódó feladatokból ugyan a legalsó kistérségi, helyi szint is kiveszi a részét, hiszen rengeteg auditon, kérdőíven, vizsgálaton kell átesni a megvalósítás során. Kérdéses azonban, hogy egy évekkel később, nemzeti, pláne uniós szinten megjelenő összefoglaló tanulmány milyen mértékben tudja segíteni a helyi tervezést vagy a fejlesztési intézmények munkáját. Ugyanakkor az értékelési rendszer ma is elsősorban számszerűsíthető és összesíthető indikátorokon alapul, melyek kevésbé érzékenyek a finomabb, minőségi változásokra, és bár számos fejlesztési program tűz ki célul ilyesmit, ezek eredményei a jelenlegi rendszerben az értékelés számára gyakorlatilag láthatatlanok maradnak.

Cikkünkben a fenti problémákat járjuk körbe, a nemzetközi szakirodalom és az EU vidéki közösségeket célzó fejlesztési modellprogramja, a LEADER Program segítségével. Először megvizsgáljuk, hogy milyen újdonságokat hozott az értékelés projekt-alapú megközelítése, illetve hogy a többszintű kormányzás (multi-level governance) rendszerében az értékelésnek milyen funkciói vannak. Ezután a LEADER Program példáján bemutatjuk, hogy egy kimondottan minőségi változásokat célzó szakpolitika esetében milyen problémákat okoz a kvantitatív alapú, pusztán külső (exogén) értékelés, illetve hogy milyen előnyöket, eredményeket hozhat a belső (endogén) értékelésnek a rendszerbe való beemelése. Végül kísérletet teszünk egy talán megoldást jelentő hibrid értékelési rendszer alapelveinek lefektetésére.

AZ ÉRTÉKELÉS ÉRTELMEZÉSE A PROJEKT-ALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSBN

A vidékfejlesztés értékelése tulajdonképpen bizonyos társadalmi, gazdasági folyamatok hatásainak és hatékonyságának vizsgálatát és megítélését jelenti. Az értékelés többnyire társadalmi és gazdasági trendek alapos elemzésére, illetve egy szakpolitika tágabb értelemben vett hatásainak vizsgálatára korlátozódik, tanulmányunk azonban az értékelést az általános gyakorlattól eltérően, elsősorban a fejlesztési programok, projektek végrehajtásának szerves, gyakorlati elemeként értelmezi. Ez a megközelítés nem példa

nélküli a szakirodalomban, különösen a fejlesztést projekt alapon vizsgáló felfogás képviselői között. Már az 1980-as évek végétől kezdve megjelentek, majd egyre általánosabbá váltak az olyan, a vidékfejlesztés értékelésére vonatkozó definíciók, mint a következő: „(az értékelés) a teljesítmény periodikus felmérése, a projekt hatékonyságának és hatásainak vizsgálata a kitűzött célokkal összehasonlítva” (Casley és Kumar 1988, 12. o.). Moseley 2003-as cikkében pedig a vidékfejlesztés már tudatosan irányított folyamatként jelenik meg, ahol az értékelés már „program (vagy projekt) értékeléseként” értelmezhető (Moseley 2003, 194–195. o.). A projektvezérelt szemlélet egyébként az ezredforduló után gyakorlatilag egyeduralmúvá vált a fejlesztéspolitikák területén, ami Marsden és Sonnino (2005, 28. o.) megfogalmazásában: „Annak elfogadása, hogy az irányítás egyetlen módja egyre versenyképesebben szervezett projektek kidolgozása lehet”. Így, értelemszerűen a projekt alapon értelmezett értékelésnek is egyre nagyobb jelentőséget kell kapnia.

Ebben a megközelítésben az értékelés projektek és programok lebonyolításáról és hatásairól alkotott vélemények megfogalmazását és közvetlen visszacsatolását jelenti, szem előtt tartva az eredeti célkitűzések megvalósulását, és a fő célt, a döntéshozatali folyamat és a tervezés jövőbeli javítását. A két fő kérdés így hangzik: „Eléri-e a projekt a célját?”, illetve „Hogyan lehet a projekt menetén javítani a célok elérése érdekében?”. Anélkül, hogy túlságosan belemennék a monitoring, az értékelés és a felmérés közötti különbségek tárgyalásába (Gosling és Edwards 1995), meg kell jegyeznünk, e kérdéseket a projekt előtt vagy közben feltenni általában sokkal hasznosabb, mint a projekt lezárását követően. Más szóval az értékelés a projektek kidolgozása, végrehajtása és zárása mentén végzett tevékenység is lehet, és nem kell szükségszerűen a projekt későbbi fázisaira szorítkoznia. Mindez elvileg meg is valósul az EU értékelési gyakorlatában (*ex-ante* – előzetes, *mid-term* – félidős, *ex-post* – utólagos értékelések), de a módszerekkel és a visszacsatolással már sok probléma van (lásd részletesen később).

Az értékelés fenti két fő kérdése még egy fontos dologra felhívja a figyelmet, ami nem mindig jelenik meg a gyakorlatban: ha az értékelést úgy értelmezzük, mint a kitűzött célok elérésével illetve az egész folyamat értelmének keresésével kapcsolatos feladatot, akkor az alapvetően értékevezérelt. Másképpen kifejezve, az értékelés a felszínen talán objektív tények vizsgálatának tűnik, de a gyakorlatban szinte mindig érvényesülnek, hatással vannak az egyéni, személyes értékrendek is (Checkland és Casar 1986). Amint arra Robson (1993) felhívja a figyelmet, az értékelés nem is annyira kutatási stratégia, sokkal inkább cél. Azok a módszerek, feltételezések és értékek, amelyek megjelennek valamely értékelés elvégzésekor, nagymértékben függenek attól a társadalmi és politikai környezettől, ahonnan maga az értékelés iránti igény származik. Amennyiben több szereplő vesz részt az értékelésben, az eltérő célok, érdekek és koncepciók ütközhetnek. Már önmagában az is nehéz feladat, hogy a

különböző nézőpontok képviselői megegyezzenek arról, hogy pontosan mi történt, nem is beszélve az elért eredményekről vagy az esetleges hatásokról.

ÉRTÉKELÉS ÉS TÖBBSZINTŰ KORMÁNYZÁS

A vélemények eltérése különösen szembetűnő az európai vidékfejlesztési politika végrehajtása során, hiszen itt a projekteket és a programokat elvileg a többszintű kormányzás (multilevel-governance) rendszerében hajtják végre. Ez a szisztéma számos területi szint kormányzati, üzleti és civil szereplői közötti folyamatos egyeztetéseket igényel (Marks 1993; Bache és Flinders 2004); egyes elemei részvételi, mások képviseleti demokrácián alapulnak, a döntések kiterjedt társadalmi egyeztetés után, demokratikus módon születnek meg. Olyan összetett folyamatról van tehát szó, amelyben különböző szereplők, érdekcsoportok kerülnek kapcsolatba egymással, melyek rendszerint eltérően látják a problémákat, és más-más politikai szinten működnek (Murphy és Chataway 2005), így a folyamatban természetesen különböző érdekek és vélemények sokasága van jelen. A projektek és programok esetében tehát nem várható el, hogy a szereplők az értékekkel kapcsolatban az egyes szinteken belül és azok között feltétlenül konszenzusra jussanak. Egy ilyen rendszerben végrehajtott projekt vagy program értékelésnek a fentiek értelmében minden valószínűség szerint politikai tartalma is van, a folyamatban kimondva vagy kimondatlanul jelen lévő értékektől és nézetektől, illetve magától az értékelési folyamattól, az annak során alkalmazott módszerektől függően.

Elméletben a többszintű kormányzás rendszerében az állam szerepe az ellenőrzés helyett egyre inkább a koordináció, a sokszínű partneri hálózat új módszerekkel történő irányítása (Stoker 1998; Bache és Flinders 2004) lesz. Ehhez megfelelő menedzsment kapacításra, döntési, érdekegyeztetési hálózatra van szükség helyi szinten; a partnerek és a különböző szintek között pedig olyan kapcsolatokra, amelyek a szubszidiaritást és az alsóbb szintek felé történő hatalomátadást erősítik. Fennáll a veszély, hogy a központi irányítású projektek meglévő gazdasági és társadalmi kapcsolatokat szakítanak szét (Beckman és Dissing 2005), és ezzel a kulturális és természeti értékeket gyengítik. Emiatt gyakran adódik feszültség a politikai központ hivatalos „intézményei”, célkitűzései és a fejlődő régiók szükségletei, kialakult gyakorlata között. Az „intézmény” fogalmára itt és cikkünk hátralévő részében a North által megfogalmazott definíciót használjuk, miszerint: *intézményeknek azokat a „játékszabályokat”, társadalmi kapcsolatokat nevezzük, amelyek közös alapokat teremtenek a társadalmi interakciók során a véleménycseréhez és a hatalom és befolyás érvényesítéséhez* (North, 1990). Kritikai szempontból, North véleménye szerint az intézményeket dinamikusan kell szemlélnünk. A többszintű kormányzást ezért úgy kell tekintenünk, mint az egymást metsző intézményi realitások, különböző megoldások közti

kapcsolat megteremtését, ahol a különböző érdekek és értékrendek lehetnek egyformák, de különbözőek is.

A különböző kormányzási szinteken működő intézmények közti együttműködés már Magyarországon is tapasztalható, többnyire ott, ahol az EU követelményei arra ösztönözték a kormányzatot, hogy üzleti és civil szerveződéseket is bevonjon a döntéshozatali folyamatokba, ami egyúttal a civil társadalom jelentős mértékű megerősödéséhez is vezetett (Nemes *et al.* 2006). A rövid határidők miatt azonban ez a folyamat gyakran kapkodva és nehezen halad, akadályozva a helyi hálózatok, kapacitások és ezzel az egész többszintű kormányzási rendszer szerves fejlődését. Európában általában jellemző, hogy bár a vidékfejlesztési politika jelentős része kívül került a közvetlen állami irányításra, ennek ellensúlyozásaként jelentős szerepet kaptak az üzleti életből átvett menedzsment-kontroll eszközök – a formális célkitűzések, szerződések, teljesítményindikátorok (lásd Ray 2000b). Ray e két folyamat közti kapcsolatot elemezve azt állítja, hogy a hatalom alsóbb szintekkel történő megosztásának egyenes következménye az üzleti életből átvett menedzsment eszközök elterjedése a közigazgatásban, mivel a központ csak így látja biztosítottnak a közszolgáltatások egyenletes minőségét. Hasonlóan látja a kapcsolatot Robson (1993) is, aki szerint a közpolitikák elszámoltathatósága iránti igény az értékelések iránti igény növekedéséhez vezet, mivel az állami szervek igyekeznek bebizonyítani, hogy az általuk végrehajtott projektek rendben zajlanak és kielégítő eredményeket hoznak.

A többszintű kormányzást átható feszültséget a centralizáció és a hatalommegosztás, illetve az általuk képviselt értékek szempontjából elemzi Nemes (2004) a két különböző vidékfejlesztési alrendszer bemutató munkájában. A *központi adminisztratív alrendszerre* a formalizált megoldások jellemzők: írott szabályok, kidolgozott eljárásrendek, formálisan kialakított és explicit módon kommunikált célok, amelyeket alapvetően modernista és technokrata logikával dolgoznak ki és a bürokrácia eszközrendszerén keresztül kontrollálnak. E rendszer logikája szerint a periférikus régiók fejlesztése a politikai és gazdasági központ érdekeit szolgálja, mivel kapcsolatot hoz létre a helyi gazdaságok felé és stabil kereteket biztosít a gazdaságfejlesztés egésze számára. A *helyi heurisztikus vagy mindennapi (mindennapi tudáson alapuló) alrendszer* ezzel ellentétben alulról építkező folyamatokra támaszkodik. Legfontosabb elemei közt megtaláljuk a helyi gazdasági, politikai és társadalmi szereplőket, társadalmi hálózatokat és rokoni kapcsolatokat. Az együttműködést irányító helyi intézmények gyakran hallgatólagos megállapodásokon alapulnak és legalább olyan mértékben építenek személyes és kulturális értékekre, mint a kívülállók számára is látható mechanizmusokra. A *helyi mindennapi alrendszerek* tehát általában nagymértékben helyspecifikusak, mélyen beágyazottak a helyi társadalomba; céljuk a fejlesztések folyamatát és előnyeit a helyi szint ellenőrzése alatt tartani. A mindennapi és az adminisztratív alrendszernek csak közösen, együttműködésben van esélye komoly strukturális fejlődés

elérésére, a gyakorlatban azonban sokszor nem támogatják, hanem inkább akadályozzák egymást a problémák megoldásában.

Nemes munkája az endogén, belső erőforrásokra alapozott fejlődésről szóló tudományos és politikai vita (Bassand *et al.* 1986; van der Ploeg *et al.* 2000) továbbgondolása, ahol az endogén szó belülről induló folyamatra utal. Az endogén fejlődés gondolatát a fejlesztések modernista megközelítésének – exogén, külsőleg meghatározott fejlődés – alternatívájaként használják. Az európai szakmai és politikai közbeszédben az endogén fejlődés koncepciója szorosan kapcsolódik az ágazati fejlesztésektől a területi megközelítés felé elmozduló fejlesztési irányvonallhoz (Ray 1999b). Ebbe a trendbe illeszkednek a többfunkciós mezőgazdaság fogalmának, valamint a Közös Agrárpolitika második, vidékfejlesztési pillérének a megjelenésével és a szélesebb vidéki közösség és a táj fenntartásában játszott szerepével foglalkozó írások is (OECD, Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet 2001; Wilson 2001; Katona-Kovács 2007).

Bár a belső és külső meghatározottságú fejlődést sokan egyszerű ellentétpárként kezelik, Nemes és mások rámutattak arra, hogy az igazi kihívás a kettő szintézisének megtalálása (Lowe *et al.* 1995; Ray 2000a; Nemes 2004): olyan hibrid megoldások kidolgozása, melyek túlmutatnak a belső és külső erőkire alapozott fejlesztési elképzeléseken és az efféle folyamatok közötti dinamikus kölcsönhatásra helyezik a hangsúlyt. Ray szintézis-megközelítésében (2000a, 4. o.) a neo-endogén fejlesztés elsősorban belső meghatározottságú, de felismeri és igyekszik hasznosítani a külső tényezőket a fejlesztési folyamatban. Nemes elemzésében ugyanakkor a két alrendszer szintézise az *integrált vidékfejlesztés*, amelyben a fejlesztés külső és belső meghatározottságú folyamatai és eszközei egymást erősítve, nem pedig egymás ellenében hatnak (Nemes 2005; Nemes *et al.* 2006). Az értékelés szempontjából a fentiek jelentősége abban áll, hogy a különböző logikák értelemszerűen különböző értékelési megoldásokat szülnek, összhangban a különböző vidékfejlesztési rendszerek szükségleteivel. A fő ellentét a két alapvető megközelítés a felülről irányított, külső (exogén) és a lentől kezdeményezett és kontrollált belső (endogén) értékelési gyakorlat értelmezése között feszül.

Az exogén értékelési gyakorlat számára az alapvető metafora a mérés, amely a természettudományok kísérleti módszerein alapul (Mtshali 2000). Ez a megközelítés törvényszerűen a pénzügyi és egyéb számszerűsíthető indikátorok irányába mutat, bár a mutatókra alapuló, de minőségi különbségeket kereső értékelések is egyre elterjedtebbek (pl. Baker és Schuler 2004). Bármilyen formát is öltön az értékelés adathalmaz, ez a megközelítés a munka során az információkat alapvetően átruházható javakként, árucikként kezeli. Az exogén felfogás a kommunikációnak Shannon és Weaver (1949, idézi Richardson 2004, 77. o.) által kifejtett megközelítésén nyugszik, amely a kommunikációt az információk kódolására, jelle alakítására és átadására bontja. Ebben az ismeretelméleti megközelítésében

az információ átruházható árucikként jelenik meg, ha pedig lényegi kérdések merülnek fel, azok megválaszolása egyszerű értelmezési feladat, amely egy közös külső valóságra történő hivatkozással megoldható.

Amivel a külső értékelések nem tudnak mit kezdeni, az a projektek, programok és más kezdeményezések beágyazottsága, környezetfüggősége. A fejlesztésben érintett különböző szereplők összetett függőségi, elszámoltathatósági kapcsolatban állnak egymással, és így nehéz racionális, értékrendektől mentes véleményt alkotni egy projekt hatásairól és a leszűrendő tanulságokról. Mindez még nehezebbé válik, ha azt a kérdést is feltesszük, hogy mindebből kinek is kellene tanulnia. Ez a probléma leginkább a társadalmi hatások étékelésénél merül fel, ahol a hatások értelmezése lényegét tekintve maga is társadalmi folyamatok eredménye. Az endogén fejlesztések értékelésének tehát természetesen olyan logikát kellene követnie, amely beágyazott a helyi társadalomba, interszubjektív és összhangban van a *helyi heurisztikus alrendszer* mindennapi tudásokon alapuló logikájával. Az endogén fejlesztés a résztvevő társadalmi szereplők folyamatos interakcióján alapul, a fejlesztés összefüggésrendszerén belül. Itt az alapvető metafora a „*tánc*” (Krippendorff 1993), ahol a tudás a társadalmi kapcsolatrendszerek működése közben, apránként bontakozik ki. Ismeretelméleti szempontból ez a konstruktivista megközelítésnek felel meg, melynek két legszemléletesebb elméleti megjelenése a *társadalmi tanulás* (social learning, ld. Finger and Verlaan 1995; Leeuwis and Pyburn 2002; Ison *et al.* 2004; Keen *et al.* 2005) illetve a *gyakorlati közösségekben működő szituációhoz kötött tanulás* (situated learning, ld. Lave and Wenger 1991; Wenger 1999).

A vidékfejlesztési kezdeményezéseknek a többszintű kormányzás keretein belül történő értékelése tehát rengeteg információval szolgálhat az integrált vidékfejlesztés sikerességének mértékéről. Az értékelés ugyanakkor nem csak elméleti szempontból érdekes, hanem nagyon komoly gyakorlati haszonnal is jár. Az érintettek számára teret, lehetőséget biztosít a fejlesztés folyamatának és eredményeinek megvitatására, valamint arra, hogy tisztázzák és valamilyen közös nevezőre hozzák a történetekkel kapcsolatos különféle értékítéleteket. Ha egy helyzettel tisztában vannak az érintettek, akkor az adott helyzetben meglévő és esetleg azon túlmutató problémákra is megfelelő megoldások születhetnek, amelyek sikere a helyzet helyes értelmezésétől függ. Más szóval: nem csak az a fontos, hogy mit tudunk egy adott helyzetről, hanem az is, hogy hogyan tudjuk meg, amit tudunk. Amit tehát tudásnak nevezünk, annak mélyreható társadalmi következményei vannak, vagy ahogy Scheurich (1997) fogalmaz, az ismeretelmélet végső soron politikai vagy etikai kérdés. Tanulmányukban ezt a problémakört a LEADER program tapasztalatai alapján vizsgáljuk meg, amely kétségkívül az integrált vidékfejlesztés jó példájának tekinthető, hiszen struktúrájában és végrehajtása során is egyaránt támaszkodik endogén és exogén erőforrásokra és kapacitásokra.

A LEADER PROGRAM

Az EU LEADER programja Európa-szerte támogatja a vidéki területek fejlesztését (Moseley 2003). A LEADER a francia „Liaisons entre actions de développement de l'économie rurale” kifejezés rövidítése, amelynek a magyar megfelelője „kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében”. A kezdeményezés célja olyan innovatív vidékfejlesztési akciók feltételeinek megteremtése, amelyek a belső anyagi és kulturális erőforrásokra alapozva fenntartható fejlődéshez vezetnek. A LEADER I. az 1990'-es évek elején szűk körben, laboratóriumi körülmények között indult, de minden újabb iterációjában (1996-1999 LEADER II., 2000-2006 LEADER+, majd 2007-2013 a jelenlegi fordulóban LEADER IV. tengely) egyre nagyobb költségvetéssel, a vidéki Európa területeinek és lakosságának egyre nagyobb hányadát lefedve éledt újjá. A LEADER olyan integrált vidékfejlesztési gyakorlatnak bizonyult, amely a többi vidékfejlesztési kezdeményezéshez képest csekély anyagi erőforrások felhasználásával nagyon jelentős eredményeket hozott, és komoly eredményeket ért el a társadalmi kohézió területén is (Farrell és Thirion 2005). A LEADER megközelítésnek hét alapvető vonása van (Európai Vidékfejlesztési Információs Szervezet [European Association for Information on Local Development, AEIDL] 1999; Saraceno 1999), ezek a következők: helyi erőforrásokra és tudásokra alapoz; alulról építkezik; innovatív akciókat támogat; kevésbé ágazati, inkább területi-integrált jellegű; hálózatépítésen keresztül létesít kapcsolatokat és nagyfokú szabadságot ad a helyi csoportoknak a források elköltését illetően. Végül pedig olyan helyi akciócsoportok a kivitelezés fő aktorai, melyeknek a közsféra helyi szereplői, a helyi vállalkozások és civil szervezetek által közösen működtetett partnerségek adják a legitimitását.

A LEADER az európai politikai gondolkodásban egyre elterjedtebb, helyi részvételre és többszintű kormányzásra alapozott fejlesztés egyik legjobb példája, bár az indulásnál, a LEADER I eredményei ezt a sikert még nem feltétlenül vetítették előre. (Midmore 1998). A kezdeményezés ugyanakkor komoly szakmai érdeklődést váltott ki és sok kutató munkásságát ösztönözte (Ray 1997, 1998, 2001; Midmore 1998; Sociologia Ruralis 2000; Moseley 2003; Farrell és Thirion 2005). Mára a LEADER az európai vidékfejlesztés egyik sarokkövévé vált, lefedi az Unió vidéki területeinek és vidéki lakosságának túlnyomó részét. A LEADER alapelvei, munkamódszerei beszivárogtak az EU más politikáiba (mainstreaming), ugyanakkor maga a LEADER program sokat veszített kezdeti rugalmasságából, innovativitásából.

Tanulmányunkban az értékeléssel és a társadalmi tanulással kapcsolatban a program két jellemző vonását emeljük ki. Az első a LEADER projektek *kísérleti jellege*. A LEADER létrehozásával az volt a cél, hogy:

„...egyfajta kísérlettel bemutassuk, mi az, amit támogatni szeretnénk nagyban a vidékfejlesztési programokban; az új kezdeményezés [vagyis a LEADER] központi eleme ezért a helyi kísérleti projektek támogatása... a program a vidékfejlesztés laboratóriumaként szolgál majd, ahol lehetőség van integrált és fenntartható fejlődési megközelítések kipróbálására.”
(Franz Fischler EU Biztos, idézi Moseley [2000, 111. o.]

Mivel tehát a LEADER fő célja az innováció alapú tanulás volt, az egyes projektek illetve az egész program előrehaladásának, az eredmények bemutatásának és értékelésének központi szerepet kellett (vagy inkább kellett volna) kapnia a program tervezésekor. Bár az értékelés mellett vannak más lehetőségek is a rendszerben arra, hogy a fejlesztés szereplői tanulhassanak egymás tapasztalataiból – külön források állnak rendelkezésre például a hálózatépítésre, nemzetközi tapasztalatcserére – a LEADER+ (a program 2000-2006 közt lezajlott harmadik fordulója) tervezésekor számos szakértő érvelt amellest (Midmore, 1998), hogy a LEADER értékelési rendszerében ösztönözni kell a programon és az egyes projekteken belül történő tanulást, más szóval az önértékelést.

A LEADER második, cikkünk szempontjából lényeges tulajdonsága a *részvételen alapuló jellege*. A LEADER támogatja az érintett helyi szereplők bevonását a programok és projektek kidolgozásába és végrehajtásába, elsősorban a helyi erőforrásokra épít és tekintettel van a helyi kulturális és intézményi meghatározottságra. E megközelítés révén a LEADER egyértelműen azon társadalom-politikai iskola egyik fő zászlóvivőjévé vált, melyben a helyi részvétel, a polgárjog, az alulról építkező, belső erőforrásokra alapuló fejlesztés, az ügyfélorientáltság, a decentralizáció és a részvételi demokrácia állandóan visszaköszönő fogalmak. E fogalmak mindegyikének megvan a maga kiterjedt szakirodalma (High 2002), és sok, az európai vidékfejlesztésben csak az utóbbi évtizedben felmerülő téma az afrikai, ázsiai és latin-amerikai helyi részvételen alapuló fejlesztésekkel kapcsolatban már régóta a nemzetközi szakirodalom része (High *et al.* 2006). Európában az ilyen jellegű témakörökkel eddig elsősorban a társadalmi tanulással foglalkozó szakirodalomban találkozhattunk, ahol a társadalmi tanulást a közösségi tudáson belül, a fenntarthatósággal és a természeti erőforrásokkal történő gazdálkodással kapcsolatos társadalmi folyamatok lényegi részeként definiálják. (Ison *et al.* 2004). Ebben a gondolatkörben a társadalmi tanulás sikeréhez három előfeltetésnek kell teljesülnie: (1) az egyének képesek együttműködni közös érdekeik mentén; (2) létrehozhatók olyan széles körű intézményi platformok, amelyek az együttműködést támogatják; (3) a (többszintű) kormányzás ezek között a viszonyok között képes a hagyományos szakpolitikai megközelítéstől eltérő irányítási és támogatási

megoldásokat alkalmazni. A megközelítés kihangsúlyozza a társadalmi tanulás folyamata és a részvételen alapuló kormányzás közötti kapcsolatot.

Szintén nagyon fontos tényező, hogy a LEADER egyik sarokköve a helyi szereplők aktív részvétele, hiszen ez a fejlesztési tevékenységek során rendszerint felszínre hozza a helyi és a külső szereplők, célok, érdekek közti feszültségeket és nyilvánvalóvá teszi a hatalommal, az ellenőrzéssel és az elszámoltatással kapcsolatos problémákat. (Pretty *et al.* 1995; Blackburn és Holland 1998). Ez nem jelenti azt, hogy a hagyományos, nem többszintű kormányzáson alapuló programok esetében nincsenek ilyen feszültségek, csak éppen a belső és külső irányítás és ellenőrzés közt feszülő ellentéteket a helyi részvétel teszi láthatóvá, tapinthatóvá. A megfogalmazott célok és a gyakorlat közti eltérés gyakori téma a szakirodalomban, általános megfigyelés, hogy a vidékpolitikai reformok megvalósítása rendszerint messze elmarad az előzetes retorika mögött (Bryden 2000). Nemes (2004) véleménye szerint az endogén fejlesztési politikák legfőbb nehézsége abból adódik, hogy az európai központ nem képes egyszerre alkalmazni a belső erőforrásokra alapuló fejlődéssel és a helyi szint részvételével kapcsolatos retorikáját, valamint a közpénzek elköltésének elszámoltathatóságával és átláthatóságával kapcsolatos szigorú szabályait. Ison *et al.* (2004) szerint ugyanez a jelenség figyelhető meg az Európai Víz Keretirányelv esetében is, ahol éppen a formális intézmények a kerékkötői az irányelv által egyébként erősen támogatott társadalmi tanulási folyamatnak.

A belső és külső erőforrásokra alapozott fejlődés közti feszültség különösen látványos formában jelenik meg, amikor más-más helyszíneken zajló, különféle kulturális környezetbe ágyazott projektek közötti programozott együttműködésre van szükség. A részvételen alapozott kezdeményezések sikere a helyi szint jellemzőitől függ, e tulajdonságokat pedig elnyomhatják a tágabb kört érintő programokat összefogó hivatalos intézmények. A LEADER esetében például, ahogy nő a program költségvetése és jelentősége, nőnek a politikai elvárások is, és az implementáció során egyre nagyobb hangsúlyt kap az elszámoltathatóság. Mindez lassan a rugalmasság és az innovativitás elvesztéséhez és a Ray által bemutatott menedzsment-kontroll módszerek szerepének növekedéséhez vezethet.

Akárhogy is, a LEADER-ben a döntéshozatal, a felelősség és az erőforrások alsóbb szintekre történő áthelyezése komoly előrelépést jelent a vidékfejlesztésben a hagyományos központi támogatásokhoz képest, hiszen lehetővé teszi a lokális, mikro-regionális érdekek összehangolását az Európai Bizottság cél- és eszközrendszerével, és így jelentős forrásokat biztosít az endogén fejlesztés számára. (Ray 1999a). A LEADER tehát szerkezetében és megvalósításában is az integrált vidékfejlesztés iskolapéldájának tekinthető, nem mondható el azonban ugyanez, ha a program értékelését és az értékeléshez kapcsolódó intézményeket vizsgáljuk.

A LEADER KÜLSŐ (EXOGÉN) ÉRTÉKELÉSE

Az 1990'-es évek elején a LEADER program indításakor az értékelés az EU szakpolitikáiban általában véve nagyon gyenge lábakon állt (Midmore 1998) és a helyi LEADER stratégiáknak a többi vidékfejlesztési támogatással való összehangolása sem volt központi követelmény. A LEADER program azonban idővel az európai vidékpolitika szerves részévé vált, amivel párhuzamosan a program egészén belül egyre nagyobb hangsúlyt kapott az értékelés. Az Európai Bizottság LEADER Útmutójából (2002) és a kapcsolódó dokumentumokból egyértelműen kitűnik, hogy az értékelés növekvő fontossága mögött szakpolitikai megfontolások húzódnak. A fő cél a LEADER hatékonyságának és átfogó eredményeinek bemutatása, ezen keresztül a program legitimitásának megerősítése és a jövőbeli pénzügyi források politikai szintű védelme. A LEADER anyagi erőforrásainak növekedésével tehát egyre fontosabbá vált valamiféle központi, sztenderdizált értékelési rendszer kidolgozása, amely megfelelő muníciót (aggregálható adatokat) szolgáltat a fenti célok eléréséhez. A döntéshozatal alsóbb szintekre történő átadása és az értékelés központosítása közötti kapcsolat megteremtéséről kifejezetten rendelkezik a LEADER útmutatója:

„Éppen azért, mert a programban sor került a döntéshozatalnak a helyi szint számára kedvező decentralizációjára, a pénzügyi erőforrásokat biztosítók érthetően tudni szeretnék, milyen eredményeket értek el az egyes csoportok, mégpedig olyan formában, hogy regionális, országos és európai szinten összesíthetővé váljanak az információk. Ehhez vagy bármely más információigényhez azonos kérdésekre és problémafelvetésekre van szükség, amelyek segítségével a válaszok azonos kategóriákba rendezhetők, majd összehasonlíthatók. Nem is annyira a megfelelő mutatók kialakítása a célja ennek az összegző gyakorlatnak, sokkal inkább, akárcsak a statisztikák esetében, megfelelő és hasznosítható változók és elemzési kategóriák megtalálása és ezekkel az eredmények megértése.”

(Európai Bizottság 2002, 8. o.).

A LEADER értékelésének legfontosabb keretét az Európai Bizottságnak korábban, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapból finanszírozott összes vidékfejlesztési kezdeményezés értékeléséről szóló Útmutója jelenti (Európai Bizottság, 1999). Ebben a következő áll:

„...a vidékfejlesztés értékelésének információt kell adnia a társfinanszírozásban részesített programok végrehajtásáról és hatásairól. A cél egyfelől az elszámoltathatóság és az átláthatóság erősítése a törvényességet és pénzügyeket felügyelő szervezetek, illetve a közösség irányában, másrészt a programok végrehajtásának javítása a tervezés és döntéshozatal, a végrehajtási eljárások és a támogatások odaítélése során szükséges információk biztosításával.”

(Európai Bizottság 1999, 4. o.)

A szabályozások célja a vidékfejlesztés koordinálása az Unióban, elősegítve az egyedi fejlesztési kezdeményezések összehangolását a vidékfejlesztés európai szinten meghatározott célkitűzéseivel, illetve cél az illeszkedés, a hatékonyság, a hatásosság, a hasznosság és a fenntarthatóság hangsúlyozása. Az ebből adódó értékelési forma külső meghatározottságú – a központ elszámoltathatósággal és átláthatósággal kapcsolatos igényeinek megfelelően dolgozzák ki. A LEADER+ értékelése ennek megfelelően audit formájában történt, megkövetelve az objektivitást és a programok menedzsmentjétől való függetlenséget, amit a más környezetben elvégzett értékelésekben is kiemelten fontos szempontnak tekintenek (Estrella 2000).

A LEADER értékelési útmutatójának kialakítása nem követte egy az egyben a szokásos eljárásokat. Amint arra Midmore (Midmore, 1998), Saraceno (Saraceno, 1999) és mások felhívják a figyelmet, a hagyományos európai értékelési eljárások (amelyek többnyire szabványosított, számszerűsíthető mérőszámokra épülnek) szem elől tévesztik a LEADER-megközelítés által teremtett hozzáadott érték jó részét. Emellett szükséges volt az is, hogy az egyes programok és projektek eredményeit a konkrét helyi körülményeknek megfelelően összegezzék:

„Ennek az igénynek úgy lehet megfelelni, ha az egyes programok teljesítményéről szóló információkat úgy adják meg, hogy lehetséges legyen azoknak a helyi szinttől felfelé történő összesítése (alulról felfelé zajló folyamat), a csoportok közötti összehasonlítás és a legjobb gyakorlatok azonosítása.”

(European Association for Information on Local Development, Európai Vidékfejlesztési Információs Szervezet, 1999, 12. o.)

A LEADER értékelésével kapcsolatos kihívásokat Saraceno (Saraceno, 1999) az alábbiakban foglalta össze:

- Hogyan tudjuk a LEADER sajátos jegyeit (hét alapvető ismérvet - lásd fent) külön-külön meghatározni és mérni?
- Hogyan tudjuk ezeket a fejlesztések eredményeivel összevetni?
- Hogyan tudjuk a LEADER eredményeit országos vagy európai szinten összegezni?
- Hogyan tudunk az értékelésről megfelelő információval szolgálni a különböző kormányzati szereplők számára?

Ezeket a kihívásokat tartotta szem előtt a LEADER II European Observatory (LEADER II Európai Megfigyelő Szolgálat) által megbízott nemzetközi szakértői csoport a program központi értékelési metódusának kidolgozásakor. A szakértők olyan rendszer létrehozására törekedtek, ami képes a minőségi különbségek mérésére (kvalitatív indikátorok), ugyanakkor lehetővé teszi az egyes LEADER csoportokról gyűjtött információk regionális, nemzeti és európai szintű összegzését. Az eredmény egy sor, az értékelés általános irányelveit a LEADER+ program szempontjaival kiegészítő értékelési irányelv lett (Európai Bizottság 2002). Ez a rendszer egyszerre tette lehetővé az általánosan megkövetelt mennyiségi mutatók mérését és a mögöttes magyarázatul szolgáló minőségi értékelést, mindezt sztenderdizált, az értékelést végző független szakértők számára is használható formában.

A kidolgozott értékelési rendszer az egyes LEADER térségek fejlesztési eredményeit összeveti a program általános célkitűzéseivel, ugyanakkor képes az egyes helyi programokra vonatkozó specifikus információk begyűjtésére is, attól függően, hogy az adott LEADER+ térségben éppen mi volt a fejlesztés súlyponti eleme. Ily módon a hozzáadott érték kimutatásának követelménye is teljesül és megfelelő kiindulási alap keletkezik az adatok regionális vagy országos szinten, illetve azokon túl történő összegzésére is. A LEADER+ idején kidolgozott értékelési rendszer minden korábbihoz képest komoly előrelépést jelentett, ha a Moseley (2003) által megfogalmazott követelményeket vesszük figyelembe, miszerint a vidékfejlesztés továbbfejlesztett ex-post értékelési eljárásainak képesnek kell lenniük arra, hogy a fejlesztési kezdeményezések kevésbé kézzel fogható eredményeit is számba vegyék.

A rendszer azonban még mindig nem alkalmas arra, hogy megfeleljen Moseley egy másik, a jobb értékeléssel szemben támasztott követelményének, miszerint a hatékony értékelésnek a helyi szereplők közötti kapacitásfejlesztést is elő kell segítenie, ezért a fejlesztési folyamat szerves részét kell képeznie, nem szabad azon kívül maradnia. Ezzel ellentétben a bevált audit gyakorlat szerint a LEADER+ értékelését is külső szakértők végzik. Ez biztosítja ugyan az eredmények kellő pártatlanságát, de nem teszi lehetővé a tanulási és fejlődési folyamatot az értékelés során, ami a helyi szempontok megismeréséből adódhatna. De vajon valóban a külső értékelés-e az egyetlen lehetséges megoldás a LEADER programon belül?

BELSŐ (ENDOGEN) ÉRTÉKELÉS

A belső erőforrásokra épülő fejlődésre fektetett hangsúly és a döntéshozatali kompetenciák alsóbb szintekre történő átadása ismeretében paradoxnak tűnik, hogy a programértékelés intézményi alapja ilyen mértékben exogén, külső maradt. Ez persze nem jelenti azt, hogy belső, endogén értékelésre – helyi viszonyok között és a helyi ismeretek birtokában elvégzett értékelésre – soha nem került sor a LEADER történetében. A belső értékelések meglétére és értékére számos, a LEADER-rel foglalkozó tanulmány felhívja a figyelmet (Midmore 1998; Saraceno 1999; Moseley 2003), és minden okunk megvan feltételezni, hogy egy sor helyi társadalmi tanulási és értékelési formáról nincs is tudomásunk (Estrella 2000). Annak ellenére, hogy a Bizottság által kibocsájtott hivatalos dokumentumokban kifejezett szándék mutatkozik az alulról jövő, integrált megközelítések értékelésének az irányelvek közti hangsúlyos megjelenítésére a LEADER Program hatásainak mérésekor (Európai Bizottság 2002), részleteiben sehol nem foglalkoznak az endogén értékelésekkel, és semmilyen ösztönzöt nem nyújtanak ilyen értékelések elvégzéséhez.

Ez nagy kár, hiszen az értékelés a vidékfejlesztési folyamat szerves részeként a politikai és a pénzügyi legitimitás támogatásánál sokkal több lehetőséget hordoz. Jelentősen elősegítheti a társadalmi tanulás folyamatát, a helyi fejlesztési kapacitás építését, a közösségek fejlesztését és alátámaszthatja a program értékei és a bevezetett gyakorlatok közötti összhangot. Ezek a szempontok mind az értékelésről szóló szakirodalom hagyományos részét képezik. Moseley szerint például a vidékfejlesztési programok értékelésére a megfelelő módszertan szükségszerűen a részvételre épülő gyakorlat: "be kell vonni az érintetteket a tanulási folyamatba és az eredmények terjesztésébe is" (Moseley 2003, 198. o.). Estrella (2000) véleménye szerint a jó értékelési gyakorlat alkalmazásakor a *részvételen és a tanuláson* van a hangsúly, amihez hozzátesz még két jellemzőt: ezek a *párbeszéd és a rugalmasság* (mindkettő a LEADER módszer inherens, lényegi jellemzője). Patton számára a belső értékelés lehetőség a helyi kapacitások felmérésére és hasznosítására, az érintett helyi szereplők bevonására, és segít elkerülni azt a gyakran tapasztalható körülményt, hogy az értékelés során annak alanya kiszolgáltatott kívülálló marad (Patton 1990, 129. o.). Az, hogy a belső-endogén értékelés támogatása kimaradt a program „hivatalos rendszeréből”, a LEADER általános filozófiájától gyökeresen eltérő üzenetet jelent, és megkérdőjelezi a programba beépített helyi humán kapacitásépítés őszinte és hatékony mivoltát. E probléma tisztázásához, az okok felderítéséhez feltétlenül további kutatásokra van szükség.

Annak, hogy a belső értékelés nem játszik fontosabb szerepet a LEADER intézményesült értékelési eljárásában, talán az a vélekedés az egyik oka, hogy ilyesminek nincs helye központilag támogatott programokban, hiszen nem eredményez központilag hasznosítható, összehasonlítható adatokat. Egy másik negatív vélekedés az, hogy egy ilyen helyi értékelés jó minőségben, ellenőrizhető körülmények között történő kivitelezése túlságosan nehéz feladat. A LEADER-en kívül mégis találunk bevált endogén értékelési hagyományokat, amelyek mindennek az ellenkezőjét bizonyítják. Érdeemes beleolvasni például az ENSZ Fejlesztési Programjának értékelési kézikönyvébe (Office of Evaluation and Strategic Planning 1997, 8. o.), amely olyan értékeléseket támogat, ahol:

„...egy program vagy projekt érintettjei és kedvezményezettjei közösen végzik el a program vagy projekt vizsgálatát és értékelését. [Az értékelések] ... emberközpontúak: a projekt érintettjei és kedvezményezettjei az értékelési folyamat kulcsszereplői, nem pedig az értékelés tárgyai.”

Az értékelésnek ez a részvételen alapuló módja visszautal az 1970-es évekre (Wadsworth 2001) és igyekszik egyszerre figyelembe venni és felhasználni a bennfentesek és a kívülállók tudását (Davis-Case 1990), akárcsak a szakembereket és a kedvezményezetteket (Wadsworth 2001). Az EU intézményeinél, valamint az alapvetően fejlesztési profilú szervezeteknél (FAO, Világbank, UNDP, nyugati segélyszervezetek - Estrella 2000) felhalmozódó több mint húszéves gyakorlati tapasztalat eredményeként tehát jelentős elméleti és gyakorlati tudásanyag áll a részvételen alapuló értékelés iránt érdeklődő szakemberek rendelkezésére (Jackson és Kassam 1998).

Az endogén értékelést és a tágabb fejlesztési paradigmát alátámasztó elméletek széles körben ismertek és részleteiben kidolgozottak, ha nem is az európai vidékfejlesztés, hanem a nemzetközi (értsd: harmadik világbeli) fejlesztés irodalmában. Bizonyítékok vannak arra nézve, hogy a részvételre épített fejlesztési megoldások semmivel sem drágábbak, mint a külső indíttatású fejlesztések (Jackson és Kassam 1998); hogy a helyi szint bevonásával történő értékelések fontos információkkal láthatják el a politikai döntéshozókat (Estrella 2000); és végül, hogy az endogén fejlesztéseknek a helyi közösségek megmozgatásán, a társadalmi tanuláson és a helyi kapacitások építésén alapuló folyamat-típusú eredményei sokkal tartósabbak, mint például a gazdasági fejlesztésből adódó azonnali eredmények (Bunch és López 1996). Ugyanakkor a részvételen alapuló fejlesztés gyakorlatát egyre többet kritizálják és egyre több tudományos vita is folyik vele kapcsolatban (pl. Cooke és Kothari 2002; Hickey és Mohan 2005). A kritikák némelyike igen találó, mint például az a kutatási eredmény, hogy a rétegzett társadalmakban az endogén fejlesztés könnyen a jobb helyzetben lévő csoportokat juttathatja további előnyökhöz, míg a peremhelyzetben lévők lemaradása tovább nő (Gupte 2003). Fontos elkerülni azt az elméleti csapdát is, mely szerint az értékelés

pusztán belső/külső kettőségre egyszerűsíthető; hiszen a „helyi tudás” valójában javarészt eltérő álláspontok összetett mozaikját jelenti (Goebel 1998; Guijt és Kául Shah 1998).

A gyakorlatban az értékelésben résztvevő helyi szereplők érintettségének nagyon sok fokozata lehet, kezdve onnan, ahol az értékelésbe megpróbálnak bevonni néhány helyi érdekcsoportot, egészen odáig, ahol külső szakértők helyett az egész értékelést laikus helyi szereplők tervezik és kivitelezik, különös hangsúlyt helyezve arra, hogy az eredményből a projektek szereplői, finanszírozói és ellenőrzői is tanulhassanak (Davis-Case 1990; Wadsworth 2001). A közös vonás a helyi endogén tudás értékelése és a társadalmi tanulás támogatása. Az értékelést végzők támogató (facilitációs) képessége, hozzáállása tehát nagyon fontos (Jackson és Kassam 1998), és a külső szervezetek gyakran éppen azért nem képesek megteremteni a belső értékelések számára megfelelő támogató környezetet (vagy egyáltalán elősegíteni a belső erőforrásokra épülő fejlődést), mert a kormányzati hivatalok és szervezetek által megkövetelt szaktudások és képességek sokszor nem esnek egybe a belső erőforrásokra épülő fejlődés szempontjaival és igényeivel (Williams 2002). A különböző szervezetek közötti partnerségi együttműködés megkívánja, hogy a hangsúly a menedzsment-módszerektől a támogató megközelítésre, a „központi, technikai szakértelem mindenekfelett” (expertise on top) megközelítésről a „helyben hasznosítható, felhasználóbarát szakértelem” (expertise on tap) elvére helyeződjön át (Gibson 1996; Chambers 1997; High 2005).

Összefoglalva, nincs egységes, több európai területen bevált endogén értékelési gyakorlat (talán csak olyan, az Egyesült Királyságra szorítkozó részleges eredmények hozhatók itt fel, mint amilyenekről Midmore, 1998 beszél). A belső értékelés előfordul ugyan a LEADER program különböző iterációiban, de hogy pontosan hol, milyen módon és milyen hatással, az nem világos. Ugyancsak nincsen semmiféle (sem szakmai, sem anyagi) központi támogatás ebben az irányban néhány retorikai frázison kívül. Ideje lenne kutatásokat végezni több különböző országban az endogén értékelés intézményi kereteiről. Még egy részleges áttekintés is érdekes tesztelési lehetőséget jelentene a különböző intézmények közvetítő szerepéről az endogén és az exogén fejlesztési erőfeszítések között.

Amennyiben nem sikerül az endogén értékelést a LEADER értékelési eljárásának szerves részévé tenni, az értékelési folyamat lépéshátrányban lesz a LEADER következő fordulójának kidolgozásához és végrehajtásához képest. Ha megállapításaink megállják a helyüket, akkor az európai vidékfejlesztés elszalaszt egy kiváló lehetőséget a helyi kapacitásfejlesztésnek a társadalmi tanulásban való hasznosítására, így a Saraceno (1999) által felsorolt kihívásokat kiegészíthetjük a következő kettővel:

- Hogyan tudjuk a LEADER-t oly módon értékelni, hogy az figyelembe vegye a helyi tudás változatosságát és össze tudja hangolni a program céljaival és filozófiájával?

- Hogyan lehetséges az endogén értékelést a LEADER szerves részévé tenni, ezzel elősegíteni a kapacitásfejlesztést a társadalmi tanulás és a vidékfejlesztés érdekében?

ÖSSZEFOGLALÁS – ÚT A HIBRID ÉRTÉKELÉSI RENDSZER FELÉ

Tanulmányunk sorra veszi azokat a problémákat, amelyek az értékelés különféle lehetséges és legitim céljaival kapcsolatosan felmerülnek, valamint bemutatja, hogy hogyan intézményesült a LEADER programon belül az értékelés rendszere. Az értékelés célja egyfelől az, hogy demonstrálja a közpénzek megfelelő felhasználását, illetve hogy a megvalósítás tapasztalatai alapján javaslatokat fogalmazzon meg a LEADER és a többi hasonló kezdeményezés továbbfejlesztésére. A társadalmi hasznosság bizonyítása nyilvánvalóan igen fontos feladat, hiszen a LEADER program politikai tőkét erősítve az értékelés az integrált vidékfejlesztés elveinek megfelelő, bizonyítottan bevált fejlesztési módszert támogat. Ugyanakkor a program eredményeinek értékelése önmagában is a LEADER által teremtett érték fontos és szerves részét képezheti, ha végrehajtása tudatosan célozza a társadalmi erőforrások erősítését (Ray 1999c) és a helyi endogén intézményi kapacitás fejlesztését (Farrell és Thirion 2005). Vajon ez az utóbbi potenciál kihasználható-e az átfogó intézményes LEADER értékelés során? Jelenleg ez nehezen elképzelhető, hiszen a LEADER intézményi logikája az értékelés fázisában a két lehetséges forma közül (exogén és endogén) az egyiket következetesen előnyben részesíti a másikkal szemben. De vajon szükséges-e fennmaradnia a külső értékelés és a belső tanulási folyamat között fennálló szakadéknak? Valóban lehetetlen lenne a kívülről irányított és az alulról építkező fejlesztés összehangolása? Tény, hogy a két metódus mögött álló világnézet alapvetően eltér egymástól és így a belőlük fakadó gyakorlati megoldások is nagyon különbözőek. Mégis, talán találhatnánk lehetőséget e két világnézet, fejlesztési filozófia összeegyeztetésére.

A helyi részvételen alapuló, endogén értékelés iránt más helyütt is tapasztalható érdeklődés azt mutatja, hogy lehetséges a két megközelítés összehangolása. Ha az USA-ban szövetségi szinten végrehajtott programokat (Lawrenz és Huffman 2003), az ENSZ (Office of Evaluation and Strategic Planning 1997) és a Világbank (Baker és Schuler 2004) által indított nemzetközi programokat lehetséges a részvételre épülő megközelítéssel értékelni, az azt jelenti, hogy az effajta értékelési mód legalábbis jó kutatási témának tűnik az európai vidékfejlesztés számára. Vagy Moseley (2003, 215. o.) szavaival élve:

„Az, hogy hogyan lehet a helyi fejlesztések értékelését úgy elvégezni, hogy végre a merev gondolkodású támogató szervezetek is eldönthessék, megfelelően költötték-e el a pénzüket, egy olyan kérdés, amely még jó ideig munkát ad majd a kutatóknak.”

Ahelyett, hogy egymást kizáró megoldásokként kezelnénk a belső és a külső értékelést, talán hasznosabb az értékelést egy mindkét oldalról létrehozott „*hibrid tudáshoz*” vezető folyamatként felfogni (Fraser és Lepofsky 2004), ahol a részvételen alapuló projektekből származó tudás alapja a projekt által generált kapcsolatokból adódó közös megértés. A hibrid tudás a különböző szereplők párbeszéde során jön létre és sem endogén, sem exogén tudásnak nem tekinthető. Ehelyett a különböző intézményrendszerek határterületén képződik, minden résztvevő számára fontos témák mentén, egyszerre több rendszerben is otthonosan mozgó közvetítők, vagy ügynökök segítségével. (Wenger 1999).

A hibrid értékelés a belső erőforrásokra épülő (Ray 2000a), új, integrált vidékfejlesztési megközelítés (Nemes 2005) kiterjesztése lehetne az értékelés gyakorlatában. Ennek eléréséhez az értékelést a mostani általános felfogáshoz képest újra kell értelmezni és olyan folyamatként kell kezelni, ami szisztematikusan, különböző szinteken járul hozzá a hibrid tudás megteremtéséhez. Ez minden bizonnyal gazdagítaná a jelenlegi exogén típusú LEADER értékelést is, különösen, ha sikerül megoldani a részvételen alapuló értékelés eredményeinek valamiféle összesítését. A hibrid értékelés megvalósításához figyelmet kellene fordítani a többszintű kormányzás különböző szintjeinek szükségleteire, és arra is, hogy az egyes megvédeni, vagy fejleszteni kívánt értékek értelmezése nagyon különböző, esetleg ellentmondó is lehet az egyes szinteken. A többszintű kormányzás európai tapasztalatai azt sugallják, hogy kialakítható lenne egy olyan hibrid rendszer, amelyben a jelenlegi, kvalitatív és kvantitatív aggregálható adatokat célzó exogén értékelés és a helyi részvételre alapuló, főképp társadalmi tanulást és kapacitásépítést célzó endogén értékelés egymással párhuzamosan és egymást erősítve egy közös rendszerben működhetne. Ehhez feltétlenül csökkenteni kellene a jelenlegi formális és a belső értékelés háttérét adó intézményi környezet közötti feszültséget, ellentmondásokat. Ugyancsak szükséges a LEADER-en belül anyagi forrást biztosítani a helyi értékelési és társadalmi tanulási kapacitás megerősítésére, hasonlóan a LEADER-en belül a program- és projektmenedzsment más területein már régóta meglévő gyakorlathoz. Egy ilyen anyagi áldozat ésszerűsége és hatékonysága már Saraceno 1999-es megfigyelésében is nyilvánvaló:

„A helyi szint részvételére alapuló önértékelés és a külső értékelések között gyakran emlegetett konfliktus nagymértékben csökkenthető, ha az értékelés folyamatába tágabb kört vonunk be, beleértve a kezdeményezésben érintett összes felet, így az EU-t is. A különböző értékelési módszerek nagymértékben kiegészítik egymást. Azok a csoportok, amelyek önként és rendszeresen elvégezték az (ön)értékelést, voltak egyben azok a csoportok is, amelyek a legjobb és legmegbízhatóbb információkkal szolgáltak a külső értékelők számára. (Saraceno 1999)”

Másképpen fogalmazva, a jó belső értékelés szüli a jó külső értékelést. A szükséges erőforrások jogosultsága igazolható, ha hozzájárulásuk a külső értékelés minőségének javulásához és a fejlesztési folyamatot magát támogató belső kapacitásépítő folyamat sikeréhez kimutatható. A LEADER haladó szellemiségének fényében okkal bizakodhatunk abban, hogy lehetséges egy olyan hibrid értékelési rendszer kialakítása, amely képes összehangolni a belső és a külső tanulási folyamatot. Amennyiben sikerül egy ilyen rendszert kidolgozni, az mások számára is követendő nemzetközi modell lehet.

IRODALOM

- BACHE, I. and M. FLINDERS eds (2004) *Multi-level governance* (Oxford: Oxford University Press)
- BAKER, J. and N. SCHULER (2004) *Analyzing urban poverty: A summary of methods and approaches*. Working paper, No. 3399 (Washington DC: World Bank)
- BASSAND, M., E.A. BRUGGER, J.M. BRYDEN, J. FRIEDMAN and B. STUCKEY (1986) *Self-reliant development in Europe: theory, problems, actions* (Brookfield, VT: Gower)
- BECKMAN, A. AND H. DISSING (2005) EU enlargement and sustainable rural development in Central and Eastern Europe. Pp. 135–152 in J. CARMIN and S.D. VANDEVEER eds, *EU enlargement and the environment: institutional change and environmental policy in Central and Eastern Europe* (London: Routledge)
- BLACKBURN, J. AND J. HOLLAND eds (1998) *Who changes? Institutionalizing participation in development* (London: Intermediate Technology Group)
- BRYDEN, J. (2000) *Is there a 'new rural policy'?* International conference: European rural policy at the crossroads (Aberdeen: University of Aberdeen)
- BUNCH, R. AND G. LÓPEZ (1996) *Soil recuperation in Central America: sustaining innovation after intervention* Gatekeeper series (55) (London: International Institute for Environment and Development)
- CASLEY, D. and K. KUMAR (1988) *The collection, analysis and use of monitoring and evaluation data* (Baltimore, MD: John Hopkins)
- CHAMBERS, R. (1997) *Whose reality counts? Putting the last first* (London: Intermediate Technology Publications)
- CHECKLAND, P. and A. CASAR (1986) Vickers' concept of an appreciative system: a systemic account, *Journal of Applied Systems Analysis* 13 pp. 3–17
- COOKE, B. and U. KOTHARI eds (2002) *Participation: the new tyranny?* (London: Zed Books)
- DAVIS-CASE, D.A. (1990) *The community's toolbox* (Rome: Food and Agriculture Organisation)
- ESTRELLA, M. ed. (2000) *Learning from change: issues and experience in participatory monitoring and evaluation* (London: Intermediate Technology Publications)
- EUROPEAN ASSOCIATION FOR INFORMATION ON LOCAL DEVELOPMENT (AEIDL) (1999) *Assessing the added value of the LEADER approach*. Rural Innovation Dossier, No. 4 (Brussels: LEADER European Observatory)
- EUROPEAN COMMISSION (1999) *Evaluation of rural development programmes 2000–2006*, supported from the European Agricultural Guidance and Guarantee Fund., Guidelines, No. VI/8865/99- rev.1, (Brussels: Directorate General for Agriculture, European Commission)
- EUROPEAN COMMISSION (2002) *Guidelines for the evaluation of LEADER+ programmes*. Commission Working Document, No. VI/43503/02-rev.1, (Brussels: Directorate General for Agriculture, European Commission)
- EUROPEAN COMMISSION (2004) *Rural development in the EU*. Memo no. 04/180, (Brussels: European Commission)
- FARRELL, G. and S. THIRION (2005) Social capital and rural development: from win–lose to win–win with the LEADER initiative. Pp. 281–298 in D. Schmied, ed. *Winning and losing: the changing geography of Europe's rural areas* (Aldershot: Ashgate)

- FRASER, J. and J. LEPOFSKY (2004) The uses of knowledge in neighbourhood revitalization. *Community Development Journal* 39 (1) pp. 4–12
- GIBSON, T. (1996) *The power in our hands* (Charlbury: Jon Carpenter Publishing)
- GOEBEL, A. (1998) Process, perception and power: notes from ‘participatory’ research in a Zimbabwean resettlement area. *Development and Change* 29 (2) pp. 277–305
- GOSLING, L. and M. EDWARDS (1995) *Toolkits: a practical guide to assessment, monitoring, review and evaluation* (London: Save the Children)
- GUIJT, I. and M. KAUL SHAH eds (1998) *The myth of community: gender issues in participatory development* (London: Intermediate Technology Development Group Publishing)
- GUPTA, M. (2003) Reexamining participatory environmental policy: Social stratification and the gender dimension. *Society and Natural Resources* 16 (4) pp. 327–334
- HICKEY, S. and G. MOHAN eds (2005) *Participation: from tyranny to transformation?* (London: Zed Books)
- HIGH, C. (2002) Opening spaces for learning: a systems approach to sustainable development. Ph.D. thesis, Centre for Complexity and Change, (Milton Keynes: Open University)
- HIGH, C. (2005) *Fried eggs and phronesis: ICTs and social learning in rural development*. (Keszthely: XXI European Congress of Rural Sociology)
- HIGH, C., R. SLATER and S. RENGASAMY (2006) Are shadows dark? Governance, informal institutions and corruption in rural India. Pp. 273–298 in L. Cheshire, V. Higgins and G. Lawrence, eds *Rural governance: international perspectives*. (Abingdon: Routledge)
- ISON, R., P. STEYAERT, P.P. ROGGERO, B. HUBERT and J. JIGGINS (2004) *Social learning for the integrated management and sustainable use of water at catchment scale*. Social learning for integrated management final report. (Milton Keynes: Open University)
- JACKSON, E.T. and Y. KASSAM (1998) Knowledge shared: participatory evaluation in development cooperation (West Hartford, CT: Kumarian Press)
- KATONA-KOVÁCS, J. (2007) Analysis of Agri-environmental Measures in Hungary – a Regional Perspective. *Studies in Agricultural Economics* No. 107, 79-96
- LAWRENZ, F. and D. HUFFMAN (2003) How can multi-site evaluations be participatory? *American Journal of Evaluation* 24 (4) pp. 471–482
- LOWE, P., J. MURDOCH and N. WARD (1995) Beyond models of endogenous and exogenous development. Pp. 87–105 in J.D. van der Ploeg and G. van Dijk, eds *Beyond modernization* (Assen: Koninklijke Van Gorcum)
- MARKS, G. (1993) Structural policy and multi-level governance in the European Community. Pp. 391–410 in A. Cafruny and G. Rosenthal eds, *The state of the European Community* (Boulder, CO: Lynne Rienner)
- MARSDEN, T. and R. SONNINO (2005) *Setting up and management of public policies with multifunctional purpose: connecting agriculture with new markets and services and rural SME.*, Multagri project UK national report no. WP5 (Cardiff: School of City and Regional Planning, University of Cardiff)
- MIDMORE, P. (1998) Rural policy reform and local development programmes: appropriate evaluation procedures. *Journal of Agricultural Economics* 49 (3) pp. 409–426
- MOSELEY, M.J. (2000) Innovation and rural development: some lessons from Britain and western Europe. *Planning Practice and Research* 15 (1/2) pp. 95–115
- MOSELEY, M.J. (2003) *Rural development: principles and practice* (London: Sage)

- MTSHALI, S.M. (2000) Monitoring and evaluation of women's rural development extension services in South Africa. *Development Southern Africa* 17 (1) pp. 65–74
- MURPHY, J. and J. CHATAWAY (2005) The challenges of policy integration from an international perspective. Pp. 159–176 in C. Lyall and J. Tait eds, *New modes of governance*. Chippenham: Ashgate Publishing Ltd)
- NEMES, G. (2004) Constructing rural development: models, institutions, policies and the Eastern enlargement. Ph.D. Centre for the Rural Economy (Newcastle: University of New-castle)
- NEMES, G. (2005) Integrated rural development: the concept and its operation. Discussion Paper, No. MT-DP. 2005/6, (Budapest: Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences) Available online at http://www.policy.hu/nemes/publikaciok/muhelytanulmany2005_6.pdf Accessed 6 March 2007
- NEMES, G., C. HIGH and F. HUZAIR (2006) Reflexive agency and multi-level governance: medi-ating integrated rural development in South Transdanubia. Pp. 98–112 in L. Cheshire, V. Higgins and G. Lawrence, eds *Rural governance: international perspectives* (Abingdon: Routledge)
- NORTH, D.C. (1990) *Institutions, institutional change and economic performance* (Cambridge: Cambridge University of Press)
- OFFICE OF EVALUATION AND STRATEGIC PLANNING (1997) *Who are the question-makers?* A participatory evaluation handbook (New York: Office of Evaluation and Strategic Planning, United Nations Development Programme)
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (2001) *Multifunctionality: towards and analytical framework*. OECD booklet (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development)
- PATTON, M. (1990) *Qualitative evaluation methods* (London: Sage)
- PRETTY, J., I. GUIJT, J. THOMPSON and I. SCOONES (1995) *A trainer's guide for participatory learning and action* (London: International Institute for Environment and Development)
- RAY, C. (1997) Towards a theory of the dialectic of local rural development within the European Union. *Sociologia Ruralis* 37 (3) pp. 345–362
- RAY, C. (1998) Territory, structures and interpretation – two case studies of the European Union's LEADER I Programme. *Journal of Rural Studies* 14 (1) pp. 79–87
- RAY, C. (1999a) *The reflexive practitioner and the policy process*. Working paper no. 40 (Newcastle upon Tyne: Centre for Rural Economy, University of Newcastle)
- RAY, C. (1999b) towards a meta-framework of endogenous development: repertoires, paths, democracy and rights. *Sociologia Ruralis* 39 (4) pp. 522–537
- RAY, C. (1999c) Endogenous development in the era of reflexive modernity. *Journal of Rural Studies* 15 (3) pp. 257–267
- RAY, C. (2000a) *Culture economies* (Newcastle: Centre for Rural Economy, University of Newcastle)
- RAY, C. (2000b) Endogenous socio-economic development in the European Union – issues of evaluation. *Journal of Rural Studies* 16 (4) pp. 447–458
- RAY, C. (2001) Transnational co-operation between rural areas: elements of a political economy of EU rural development. *Sociologia Ruralis* 41 (3) pp. 279–295

- RENGASAMY, S., J. DEVAVARAM, R. PRASAD, A. ERSKINE, P. BALAMURUGAN and C. HIGH (2001) *Thaan vuzha nilam tharisu: the land without a farmer becomes barren – policies that work for sustainable agriculture and rural livelihoods in Virudhunagar District, Tamilnadu* (London: International Institute for Environment and Development)
- RICHARDSON, K.A. (2004) Systems theory and complexity: Part 2. *Emergence, Complexity and Organisation* 6 (4) pp. 77–82
- ROBSON, C. (1993) *Real world research: a resource for social scientists and practitioner–researchers* (Oxford: Blackwell)
- SARACENO, E. (1999) The evaluation of local policy making in Europe. *Evaluation* 5 (4) pp. 439–457
- SCHEURICH, J.J. (1997) Social relativism: (not quite) a postmodernist epistemology. P. 189 in J.J. Scheurich, ed. *Research method in the postmodern*. (London: Falmer Press)
- SOCIOLOGIA RURALIS* (2000) Special Issue: the EU LEADER programme in *Sociologia Ruralis* 40 (2)
- STOKER, G. (1998) Governance as theory: five propositions. *International Social Science Journal* 50 (155) pp. 17–28
- VAN DER PLOEG, J.D.J. DOUWE, H. RENTING, G. BRUNORI, K. KNICKEL, J. MANNION, T. MARSDEN, K. DE ROEST, E. SEVILLA-GUZMÁN, F. VENTURA (2000) Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis* 40 (4) pp. 391–408
- VORLEY, B. (2002) *Sustaining agriculture: policy, governance, and the future of family-based farming* (London: International Institute for Environment and Development)
- WADSWORTH, Y. (2001) Becoming responsive – and some consequences for evaluation as dia-logue across distance. *New Directions for Evaluation* (92) pp. 45–58
- WENGER, E. (1999) *Communities of practice: learning, meaning and identity* (Cambridge: Cambridge University Press)
- WILLIAMS, P. (2002) The competent boundary spanner. *Public Administration* 80 (1) pp. 103–125
- WILSON, G.A. (2001) From productivism to post-productivism and back again? Exploring the (un)changed natural and mental landscapes of European agriculture. *Transactions of the Institute of British Geographers* 26 (1) pp. 77–102

Discussion Papers published in 2009

- Judit KARSAI: The End of the Golden Age - The Developments of the Venture Capital and Private Equity Industry in Central and Eastern Europe. MT-DP. 2009/1
- András SIMONOVITS: When and How to Subsidize Tax-Favored Retirement Accounts? MT-DP.2009/2
- Mária CSANÁDI: The "Chinese Style Reforms" and the Hungarian "Goulash Communism". MT-DP. 2009/3
- Mária CSANÁDI: The Metamorphosis of the Communist Party: from Entity to System and from System towards an Entity. MT-DP. 2009/4
- Mária CSANÁDI – Hairong LAI – Ferenc GYURIS: Global Crisis and its Implications on the Political Transformation in China. MT-DP. 2009/5
- DARVAS Zsolt - SZAPÁRY György: Árszínvonal-konvergencia az új EU tagországokban: egy panel-regressziós modell eredményei. MT-DP. 2009/6
- KÜRTI Andrea - KOZAK Anita - SERES Antal - SZABÓ Márton: Mezőgazdasági kisárutermelők nagy kereskedelmi láncoknak történő beszállítása a nagyvevői igények alapján a zöldség-gyümölcs ágazatban. MT-DP.2009/7
- András SIMONOVITS: Hungarian Pension System and its Reform. MT-DP.2009/8
- Balázs MURAKÖZY - Gábor BÉKÉS: Temporary Trade. MT-DP. 2009/9
- Alan AHEARNE - Herbert BRÜCKER - Zsolt DARVAS - Jakob von WEIZSÄCKER: Cyclical Dimensions of Labour Mobility after EU Enlargement. MT-DP. 2009/10
- Max GILLMAN - Michal KEJAK: Inflation, Investment and Growth: a Money and Banking Approach. MT-DP. 2009/11
- Max GILLMAN - Mark N. HARRIS: The Effect of Inflation on Growth: Evidence from a Panel of Transition Countries. MT-DP. 2009/12
- Zsolt DARVAS: Monetary Transmission in Three Central European Economies: Evidence from Time-Varying Coefficient Vector Autoregressions. MT-DP. 2009/13
- Carlo ALTOMONTE - Gábor BÉKÉS: Trade Complexity and Productivity. MT-DP. 2009/14
- András SIMONOVITS: A Simple Model of Tax-Favored Retirement Accounts. MT-DP. 2009/15
- Ádám SZENTPÉTERI - Álmos TELEGDY: Political Selection of Firms into Privatization Programs. Evidence from Romanian Comprehensive Data. MT-DP. 2009/16
- András SIMONOVITS: Pension Reforms in an Aging Society: A Fully Displayed Cohort Model. MT-DP. 2009/17
- VALENTINY Pál-KISS Károly Miklós: A nélkülözhetetlen eszközök értelmezése és a postai szolgáltatások. MT-DP. 2009/18
- Gábor BÉKÉS - Péter HARASZTOSI - Balázs MURAKÖZY: Firms and Products in International Trade: Data and Patterns for Hungary. MT-DP. 2009/19
- Judit KARSAI: Áldás vagy átok? A magántőke-befektetések hatása a gazdaságra. MT-DP. 2009/20
- László HALPERN–Balázs MURAKÖZY: Innovation, Productivity and Exports: the Case of Hungary. MT-DP. 2009/21
- Zsuzsa KAPITÁNY: Non-employment, Ill-being and Subjective Well-being. MT-DP. 2009/22
- Szilárd BENK-Max GILLMAN-Michal KEJAK: A Banking Explanation of the US Velocity of Money: 1919-2004. MT-DP. 2009/23
- Zsolt Darvas: The Impact of the Crisis on Budget Policy in Central and Eastern Europe. MT-DP. 2009/24

Discussion Papers are available at the website of Institute of Economics
Hungarian Academy of Sciences: <http://econ.core.hu>